

УДК 355

ЕСКАЛАЦІЯ КОНФЛІКТУ НА СХОДІ УКРАЇНИ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ

Сергій Федорович ГАРКАВИЙ

к.т.н., доцент кафедри правознавства Черкаського інституту банківської справи УБС НБУ (м. Київ)

Анотація. У статті автором розглянуто вплив розвитку подій у східному регіоні України на її соціально-економічне становище. Наведено характеристики наслідків та загроз, що є притаманними для даного періоду. Визначено перспективи та надано рекомендації щодо врегулювання подальшої ситуації в країні.

Аннотация. В статье автором рассмотрены влияние развития событий в восточном регионе Украины на ее социально-экономическое положение. Приведена характеристика последствий и угроз, которые присущи для данного периода. Определены перспективы и даны рекомендации по урегулированию дальнейшей ситуации в стране.

Ключові слова: АТО, соціально-економічні загрози, ескалація конфлікту.

Ключевые слова: АТО, социально-экономические угрозы, эскалация конфликта.

Постановка проблеми. Агресія Росії проти України, результатом якої стала втрата останньою Кримського півострову, оголила ряд серйозних економічних та соціальних проблем і одночасно породила нові. Після виснажливого протистояння на Майдані і боротьби з попереднім режимом влади, яке здійснило негативний вплив на ситуацію в країні, анексія Криму та військове вторгнення Росії в південно-східну Україну стали причинами формування соціально-економічних загроз, що переросли в надзвичайні ситуації соціально-політичного характеру.

Ціль врегулювання збройно-політичних конфліктів полягає в мінімізації збитку і негативних наслідків для кожної із сторін, що ведуть воєнні дії, завдяки чому сам конфлікт стає більш продуктивним. Враховуючи тривалість конфронтації на сході України та кількість збитків, яких вже зазнала наша країна, це питання стає особливо актуальним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема знаходження ефективних способів врегулювання збройних конфліктів і війн здавна привертала й нині привертає до себе увагу світової наукової думки через її величезне значення для людства. На жаль, на сьогоднішній день Україна також зіткнулася з необхідністю вирішення конфлікту, тому це питання потребує нагального дослідження.

Метою статті є дослідження соціальних та економічних проблем, пов'язаних з проведенням антитерористичної операції у східних областях України та надання рекомендацій щодо проведення майбутніх реформ в контексті подальшого розвитку ситуації, що склалася.

Обґрунтування отриманих наукових результатів. Виникнення та розвиток конфлікту на сході України зумовило невпинне погіршення економічних показників розвитку Донецької та Луганської областей, яке супроводжується також втратою частини активів. Оцінки вартості зруйнованих складових виробничої, комунальної, соціальної, транспортної, енергетичної та іншої інфраструктури несуть орієнтовний характер через неможливість оглянути об'єкти, розташовані на підконтрольній терористичним угрупованням території.

За даними Управління по координації гуманітарних питань (УКГП) ООН з початку збройного конфлікту на сході України загинуло щонайменше 4132 особи (включаючи пасажирів малайзійського Boeing, що зазнав катастрофи) і 9747 поранені.

За даними Мінрегіону [13], станом на 1 листопада цього року у Донецькій та Луганській областях пошкоджено або зруйновано 227 об'єктів освіти, 48 – охорони здоров'я, 56 – культурного і спортивного призначення, 91 – адміністративні

будівлі, 14 об'єктів торгівлі та 132 промислових об'єкта на загальну суму 5 млрд 788 млн гривень (рис. 1). Без житла залишилось понад 710 тис. осіб. У Донецькій області зруйновано та пошкоджено близько 4740 житлових будинків, у Луганській області – понад 690.

Відновлення об'єктів житлового фонду, за попередніми оцінками фахівців міністерства, потребуватиме близько 1 млрд. 750 млн грн. Для відновлення функціонування систем життєзабезпечення населення (об'єктів тепло-, водопостачання та водовідведення) необхідно близько 70 млн грн.

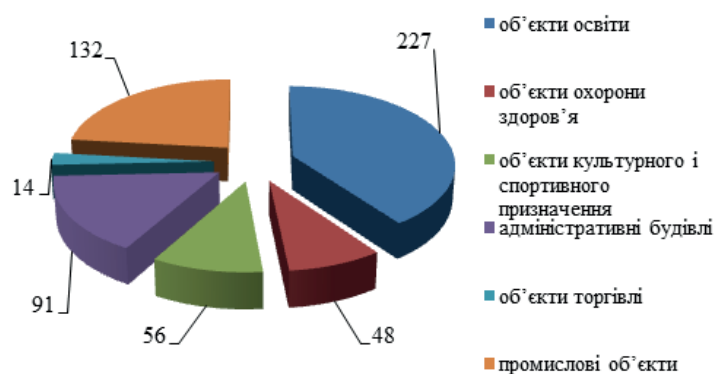

Рис. 1 Кількість зруйнованих або пошкоджених об'єктів у Донецькій та Луганській областях станом на 01.11.2014

Джерело: [13]

В результаті, загальна сума економічних втрат України через бойові дії на Донбасі склала понад 30 млрд. грн [1].

Важливість регіону Донбасу в плані генерування макроекономічної дестабілізації для країни в цілому визначається ступенем залученості регіону в виробничу діяльність та фінансові потоки України. Так, валовий регіональний продукт Донецької та Луганської областей становив 15,7 % (2012 р.) від загальноукраїнського. Зменшення ВВП країни, викликане падінням виробництва в регіоні, може збільшити показник

відношення державного боргу до ВВП до загрозового рівня, посилюючи і без того слабку кредитну привабливість України. На рис. 2 наведені фактичні і прогнозні дані за попереднім показником, підготовлені МВФ. Прогнозні показники МВФ на 2014 р. по ВВП і державному боргу/ВВП (-5 % і 56,5 % відповідно) не враховує відділення Криму і збройний конфлікт на Сході країни. Не можна виключати, що поглиблення конфлікту в регіоні спровокує прискорення падіння ВВП, отже, боргове навантаження на економіку зросте ще більше.

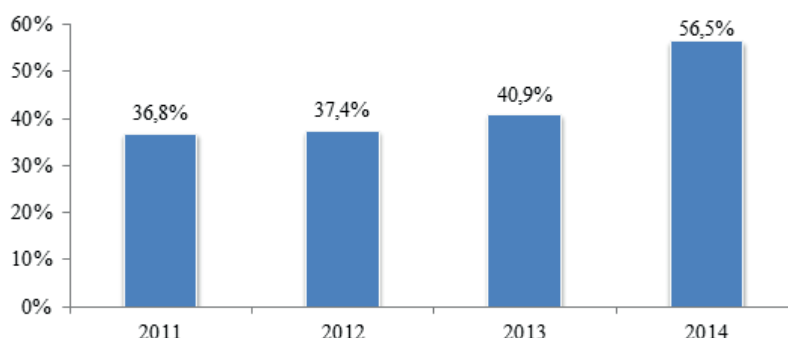

Рис. 2. Динаміка показника державний борг/ВВП України протягом 2011–2014 рр. за розрахунками МВФ, %

Джерело: [5].

За таких умов Україна не зможе залучати необхідні ресурси на зовнішніх ринках капіталу як мінімум протягом найближчих декількох років. Міжнародні кредитні рейтинги країни будуть знижені до дефолтного рівня. Враховуючи стан державних фінансів, без зовнішньої допомоги та реструктуризації боргів в Україні ймовірність дефолту буде зростати. У лютому 2014 міжнародні рейтингові агентства Moody's, Standard & Poor's і Fitch знизили довгостроковий кредитний рейтинг і довгостроковий рейтинг України за зобов'язаннями в іноземній валюті з негативним прогнозом. Рейтингові агентства зійшлися в думці, що вже тоді економіка України перебувала на межі дефолту. У травні агентство Standard & Poor's допустило, що в разі втрати частини території Україна може припинити виплати по кредитах.

Нестабільність на Сході буде негативно впливати на стан державних фінансів і на банківську

систему країни. Зокрема, негативний ефект дестабілізації на державні фінанси відбуватиметься через такі канали, як: платежі до державного бюджету; платежі по заборгованості перед державними банками, постачальниками газу, електроенергії та ін.; звуження можливостей НБУ по емісії гривні з причини погіршення показників платіжного балансу.

За даними Державної фіскальної служби України [3], у травні-липні 2014 р. надходження до державного бюджету від підприємств-платників податків Донецької області склали 4,4 млрд грн, що на 26,7 % менше від надходжень відповідного періоду минулого року; Луганської області – 1,4 млрд грн, менше щодо відповідного періоду минулого року на 26,8 % (рис.3). Питома вага збору до держбюджету від платників Донеччини за згаданий період зменшилась до 5,3 % (7,2 % у травні-липні 2013 року), від платників Луганщини – до 1,7 % (2,4 % у травні-липні 2013 року).

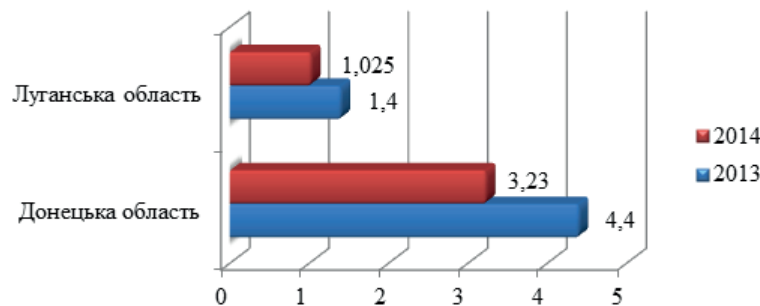

Рис. 3. Надходження до державного бюджету від підприємств-платників податків Донецької та Луганської областей, млрд. грн.

Джерело: [3]

За розрахунками Мінфіну [4], у зв'язку з військовим конфліктом на Донбасі та поточною економічною ситуацією очікується посилення негативних тенденцій, втрати державного бюджету за податковими платежами до кінця року становитимуть не менше 18 млрд грн.

Погіршення економічних показників в регіоні буде мати своїм наслідком зниження платіжної дисципліни як в приватному, так і в корпоративному сегментах. Таким чином, можна прогнозувати зменшення надходжень платежів за природний газ, електроенергію, послуги ЖКГ, що спричинить необхідність пошуку додаткових ресурсів для підтримки державних монополій в енергетиці, а також для дотування місцевих підприємств ЖКГ.

Збільшення дефіциту державного бюджету на тлі дефіциту валютних надходжень в країну зужує можливості емісії гривні НБУ, яка може бути використана для надання кредитів Міністерству фінансів України та операцій на відкритому ринку. Тому в таких умовах емісія гривні буде провокувати девальвацію і сприяти посиленню інфляційних процесів, погіршуючи стан державних фінансів.

Дестабілізація ситуації в Донецькій і Луганській областях може значно посилити негативні тенденції і в промисловому виробництві, оскільки в регіоні створюється четверта частина всього випуску промислової продукції України. Внесок Донецької області в загальний обсяг реалізованої промислової продукції становить 18,5 %, Луганської – 6,1 % (за даними 2013 р. (табл. 1)).

У першому півріччі 2014 р. загальне промислове виробництво в Україні скоротилося на 5 %, в т.ч. в Донецькій області – 13 % на, в Луганській області – 1,6 %. В 2013 р. скорочення промислового виробництва в цих областях було також істотним – 6,5 % і 9 % відповідно. Погіршення динаміки розвитку промисловості регіону обумовлено, перш за все, падінням виробництва в металургії, машинобудуванні та хімічній промисловості. Головні причини падіння випуску в цих галузях – незначний попит на зовнішніх

ринках і різке скорочення поставок на російський ринок внаслідок українсько-російського конфлікту. Найбільш відчутний спад відчувають трубна і машинобудівна промисловість – найбільш залежні від російського ринку галузі, які практично не мають альтернативних ринків. Лідери падіння – вагонобудівні підприємства, які близько 80 % своєї продукції направляли в Росію, зараз намагаються знизити витрати, звільняючи персонал і скорочуючи робочий тиждень.

Таблиця 1

Випуск продукції основних галузей промисловості в Донецькій і Луганській областях протягом I півріччя 2014 р.

	Україна	Донецька обл.	Луганська обл.	Донецька обл.	Луганська обл.
	в абсолютному вираженні, млрд. грн			доля області, %	
Виробництво і поставки газу	219,3	35,3	10,3	16,1%	4,7%
Виробництво металу і металічних виробів	197,0	67,9	18,4	34,5%	9,3%
Добувна промисловість	147,6	35,4	12,3	24,0%	8,4%
Машинобудування	109,0	17,3	7,5	15,9%	6,9%
Виробництво хімічної продукції	49,3	7,8	6,4	15,9%	12,9%
Виробництво коксу і продуктів нафтопереробки	44,1	13,3	5,6	30,2%	12,6%
Всього промисловість	1111,2	205,7	67,8	18,5%	6,1%

Джерело: [5]

Наростання конфлікту призведе до подальшого прискорення падіння промислового виробництва в регіоні і в цілому по Україні, що стане очевидним вже у другому півріччі 2014 р.

Бойові дії вплинули на діяльність енергетичної сфери. За інформацією Міненерговугілля [14], всі теплоелектростанції Донбасу пошкоджені. Йдеться про Старобешівську, Слов'янську, Курахівську, Зуївську, Луганську, Вуглегірську і Миронівську ТЕС. Вугільні підприємства також зазнали збитків. З 93 шахт нормально працюють лише 24, оскільки більша частина з них захоплена терористами. В результаті, отримувати вугілля звідти Україна не може. Але уряд України підписав зовнішні контракти, зокрема з Південноафриканською Республікою та іншими країнами на постачання вугілля. Це вугілля вже надходить до України, при цьому існують всі можливості встигнути доставити його за графіком до електростанцій. Близько 1 млн. тонн вугілля до кінця року має бути доставлено.

З розвитком конфлікту пасажиропотік на маршрутах Донецької та Луганської області також суттєво скоротився. Рух транспорту (автомобільний, залізничний) на півночі Донецької області вже практично паралізовано, був захоплений пост централізації електротранспорту на станції Слов'янськ.

Донецька залізниця лідирує за обсягами і інтенсивності вантажних перевезень в Україні і перевозить більше третини від загального обсягу вантажів Укрзалізниці. Розширення зони військових дій може призвести до перебоїв Донецької залізниці. Це в першу чергу негативно вплине на роботу регіональних промислових підприємств, що покладаються на вантажні залізничні перевезення. Крім того, зниження ділової активності в регіоні призведе до зниження вантажообігу і погіршення фінансових показників роботи Донецької залізниці, що буде відображено і на результатах Укрзалізниці. Однак за підсумками 1 кварталу 2014 р. на Донецькій залізниці вантажообіг

практично не змінився (зростання + 0,7 % порівняно з 2014 р).

Також досить вагоме значення має ще один комунікаційний центр, Донецький аеропорт, який в змозі забезпечити повітряні перевезення літаків усіх типів. Після серії обстрілів, що відбулися за останні п'ять місяців, інфраструктура аеропорту серйозно пошкоджена, проте об'єкт є стратегічно важливим.

Проведення бойових дій на сході країни, крім економічних породило також низку соціальних і гуманітарних проблем.

По-перше, поява в Україні категорії внутрішньо переміщених осіб, кількість яких за офіційними даними сягнула понад 450 тисяч. Проте офіційна статистика не відображає реальних масштабів переселення, оскільки частина громадян покидає зону бойових дій самостійно (переїзд до родичів, знайомих, тощо без проходження реєстрації).

За оперативною інформацією Міжвідомчого координаційного штабу, станом на 18.11.2014 р. загальна кількість громадян України, які переселені з Автономної Республіки Крим та міста Севастополь до інших регіонів, складає 19 тис. 367 осіб, у тому числі 5 тис. 395 дітей, 1 тис. 392 інвалідів та осіб похилого віку.

З району проведення АТО до інших регіонів переселено 447 тис. 459 осіб, у тому числі 122 тис. 734 дитини, 88 тис. 106 інвалідів та осіб похилого віку (у тому числі тимчасово переміщених в межах Донецької (67 тис. 441 особа) та Луганської (30 тис. 120 осіб) областей). За добу – 1619 осіб, у тому числі 93 дитини, 741 інвалід та особи похилого віку.

Всього тимчасово розміщено 466 тис. 826 осіб, у тому числі 128 тис. 129 дітей, 89 тис. 498 інвалідів та осіб похилого віку. За добу – 1661 особа, у тому числі 107 дітей, 743 інваліди та особи похилого віку.

Психологами системи ДСНС України разом з представниками державних органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, громадських (волонтерських) організацій та волонтерів здійснено психологічний супровід, надання психологічної допомоги та сприяння громадянам, які переміщуються з тимчасово окупованої території та районів проведення антитерористичної операції. Надано психологічну допомогу (всього за весь період) 107 тис. 401 особі, у тому числі 32 тис. 420 дітям, 15 тис. 117 інвалідам та особам похилого віку (за добу 839 особам, у тому числі 86 дітям, 408 інвалідам та особам похилого віку).

Основні проблемні питання: соціальне забезпечення – 86,2 %, працевлаштування – 75,3 %, житлово-побутові – 54,3 %, матеріальне забезпечення – 49,7 %, психологічна адаптація – 38,3 %.

На мою думку, вищезазначені процеси створюють необхідність здійснення кроків з боку держави щодо громадян України, які переміщуються з районів проведення АТО та Криму, перш за все у питаннях життєзабезпечення. Однак, масштаб процесів та обмеженість ресурсів держави створюють додаткове навантаження, перш за все, на органи місцевої влади.

Зокрема, складна ситуація у м. Києві, де прийнято 28656 осіб, Запорізькій (24044 осіб), Дніпропетровській (21796 осіб), Харківській (17888 особи), Одеській (13772 осіб), Полтавській (10441 особа), Київській (7955 осіб) та Львівській (5987 осіб) областях. При цьому, кількість приміщень, у яких можливе розміщення внутрішньо переміщених осіб, є недостатньою.

Регіональними штабами спільно з місцевими органами виконавчої влади визначено 1480 об'єктів різних форм власності, у яких можливе розміщення 18 698 внутрішньо переміщених осіб.

За оцінками МОЗ України, для створення резерву лікарських засобів, виробів медичного призначення та медичного обладнання, для запобігання та ліквідації медико-санітарних наслідків в зоні проведення АТО необхідні додаткові кошти з резервного фонду у сумі 23,57 млн. грн. [7].

Спостерігається, погіршення ситуації на ринку праці Донбасу та загалом по Україні. Так, у липні 2014 року порівняно з липнем 2013 року потреба підприємств у працівниках у Донецькій області зменшилася в 2,1 рази, а в Луганській – в 1,6 рази. За інформацією Міністерства соціальної політики України (з 15.04.2014 по 14.08.2014), 183 підприємства Донецької області подали інформацію щодо можливого вивільнення 5,6 тис. осіб [8].

За період з 1 березня по 20 серпня 2014 року до центрів зайнятості звернулися за сприянням у працевлаштуванні лише 7,6 тис. внутрішньо переміщених осіб, з них статус зареєстрованого безробітного отримали 4,4 тис. осіб.

Допомогу по безробіттю отримують 3,6 тис. осіб. За направленням державної служби зайнятості працевлаштувалися 1,2 тис. осіб.

Найбільше зареєстровано безробітних з числа переселенців у м. Києві (849 осіб), Дніпропетровській (804 особи), Запорізькій (802 особи), Харківській (703 особи) та Черкаській (372 особи)

областях.

Зазначені явища відбуваються на фоні негативних тенденцій на ринку праці по всій країні – зменшення чисельності зайнятого населення, скорочення чисельності працівників, переведення працівників на короткий робочий день, тощо.

За даними Державної служби статистики України, у I кварталі 2014 року чисельність зайнятого населення у віці 15-70 років порівняно з I кварталом 2013 року зменшилася на 683,3 тис. осіб та становила 19,4 млн осіб, рівень зайнятості населення знизився з 59,3 % до 57,6 % [5].

За інформацією консалтингової компанії Ernst&Young, у I кварталі 2014 року 10 % опитаних нею компаній скоротили персонал у середньому на 4 % (в опитуванні брали участь понад 50 компаній з десяти галузей економіки), у 12 % компаній очікується скорочення у II кварталі поточного року в середньому 6 % робочих місць [9].

Збільшується чисельність працівників, які з економічних причин переведені на неповний робочий день (тиждень).

За січень-червень 2014 року в Україні 717 тис. осіб були переведені на неповний робочий тиждень, тоді як протягом усього 2013 року на неповний робочий тиждень було переведено 798,6 тис. осіб.

Існуючі проблеми на ринку праці створюють передумови для розвитку неформальної зайнятості. Частка зайнятих у неформальному секторі по відношенню до загальної чисельності зайнятих збільшилася з 14,8 % у 2000 р. до 23,9 % у 2014 р. Такий рівень неконтрольованої зайнятості призводить до збереження безробіття у прихованому вигляді та ненадходження коштів до бюджетів усіх рівнів.

За прогнозами фахівців Федерації роботодавців України, наприкінці осені 2014 року очікується збільшення кількості безробітних (за оптимістичними прогнозами) до 2,0 млн. осіб. Проте кількість безробітних може бути і більша, оскільки відсутня повна інформація щодо кількості безробітних та руйнування інфраструктури підприємств у Донецькій та Луганській областях [11].

Характерним відображенням нинішньої ситуації є зменшення розмірів доходів населення. За результатами статистичного спостереження в першій половині року у всіх областях України, окрім Донецької та Луганської, спостерігалось зростання розміру середньомісячної номінальної заробітної плати.

За даними Держкомстату, зменшення розміру

номінальної середньої заробітної плати у Донецькій та Луганській областях у січні-липні 2014 р. порівняно із січнем становило 18,8 % та 12,7 % відповідно [5].

За 6 місяців 2014 року порівняно з аналогічним періодом минулого року реальна заробітна плата зменшилась на 0,4 %.

Відповідно до консенсус-прогнозу Міністерства економіки і торгівельного розвитку України наявний дохід населення у 2014 році становитиме 1291 млрд. грн, що на 15,6 % менше ніж у 2013 році [10].

Негативною є ситуація і в Росії. Світовий банк знизив прогноз зростання ВВП РФ в 2014 році до 0,5 % [12]. Також офіційний курс долара до рубля, встановлений Банком Росії з 10 жовтня 2014 року, зменшився на 0,19 коп. і склав 39,9800 руб./ дол. Основними факторами тиску на рубль можна вважати падіння цін на нафту, а також дефіцит американської валюти в умовах відтоку капіталу з Росії і необхідності погашати зовнішні позики при обмеженні доступу до західних ресурсів.

На нашу думку, геополітична напруженість, як і раніше, впливатиме на російську економіку через вже існуючі канали розповсюдження кризи. Введення додаткових санкцій протягом прогнозного періоду може призвести до збільшення невизначеності економічної політики, втечі капіталу, високої волатильності валютного курсу і ще більше послаблення рубля, що матиме згубний вплив на рівень довіри та інвестиційну активність.

Висновки. Отже, загострення конфліктної ситуації у східній частині території України зумовило появу економічних та соціальних проблем, що негативно впливають на розвиток країни в цілому.

Разом з тим, слід зазначити, що ситуація може ускладнитись, а обсяги втрат значно зростуть внаслідок вчинення протиправних (диверсійних, терористичних) дій на потенційно небезпечних об'єктах та/або порушення умов тимчасового припинення вогню та, як наслідок, чергової ескалації збройного протистояння, поширення його на нові території країни.

Тому, на нашу думку, на даному етапі формування пакету першочергових реформ щодо подальшого розвитку України, повинні увійти ті реформи, метою яких є:

- декриміналізація бізнесу; ліквідація інституціональної основи тіньової економіки в регіоні (фінансових схем, бізнес-практик, нормативних актів і т.п.), що служить фундаментом для органі-

зованої злочинності, яка, в свою чергу, є елементом збройного заколоту;

- інституційні реформи, спрямовані на захист прав людини (заповнення правових лакун щодо захисту економічних і гуманітарних прав жителів України, прийняття нових нормативних актів, вирішення всіх проблем, що пов'язані з біженцями, і т.п.), судова реформа, посилення гарантій прав власності та ін.

- структурні реформи, які закладають фундамент майбутнього відродження Донбасу (при реалізації сценарію реінтеграції), припускають комплекс заходів по демонополізації економіки, введенню нових правил у вуглевидобутку (припинення субсидування збиткових шахт) в енергетиці, сільському господарстві та ін.

В цьому контексті важливе значення має виконання домовленостей, підписаних 05.09.2014 р. у Мінську, які передбачають повне припинення вогню на Донбасі та виведення найманців. На сьогоднішній день успішною є та частина переговорів, яка стосується обміну полоненими. Основне завдання – витягнути максимальну кількість

наших військовослужбовців з полону. Проте обговорення якихось мирних ініціатив залишається невиконаним, незважаючи на те, що існують всі для цього можливості.

Підписання Закону України «Про очищення влади» 09.10.2014 р. та ухвалення найближчим часом Закону «Про створення Антикорупційного бюро» несуть не менш значний вплив на формування дієвого механізму органів державної влади і місцевого самоврядування, що є особливо актуально з огляду на теперішню ситуацію в країні. В основі цих документів покладено заборони окремим фізичним особам обіймати певні посади (крім виборних посад) та відповідно розслідування корупційних злочинів, які вчинені вищими посадовими особами держави або становлять особливу суспільну небезпеку.

Тому в результаті практичного впровадження поданих напрямків реформ, Україна має всі шанси і можливості локалізувати проблему східного регіону та забезпечити ефективне функціонування і стабільний розвиток соціально-економічної системи країни.

Список використаних джерел:

1. Офіційний сайт Інформаційно-аналітичного центру РНБО [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://mediarnbo.org>.

2. Офіційний сайт Управління по координації гуманітарних питань (УКГП) ООН [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.un.org/ru>.

3. Офіційний сайт Державної фіскальної служби України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://sfs.gov.ua/>.

4. Офіційний сайт Міністерства фінансів України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.minfin.gov.ua/>.

5. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.

6. Офіційний сайт органів виконавчої влади [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua>.

7. Офіційний сайт Міністерства охорони здоров'я України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.moz.gov.ua.

8. Офіційний сайт Міністерства соціальної політики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.mlsp.gov.ua.

9. Офіційний сайт консалтингової компанії Ernst&Young [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.ey.com/UA/uk/Home.

10. Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.me.gov.ua.

11. Офіційний сайт Федерації роботодавців України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : ua.fru.org.ua.

12. Офіційний сайт Світового банку [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.worldbank.org>.

13. Офіційний сайт Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://minregion.gov.ua/>.

14. Офіційний сайт Міністерства енергетики та вугільної промисловості України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://mpe.kmu.gov.ua/>.